"JALOLIDDIN MANGUBERDI" TRAGEDIYASI MATNIDAGI ARXAIZMLAR VA TARIXIY LEKSIKA INTERPRETASIYASINING ADABIY MANBASHUNOSLIK XUSUSIYATLARI

Muallif: **Omanova Sevinch Otabek qizi**
Jizzax davlat pedagogika universiteti,
O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-kurs magistranti
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23249118

ANNOTATSIYA: Ushbu tezisda taniqli mutafakkir va dramaturg Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi matnida qo'llanilgan arxaizmlar, tarixiy leksika va eskilik elementlarining variantdorligi hamda ularni ilmiy-tanqidiy matn yaratish jarayonida to'g'ri sharhlashning (interpretatsiya qilishning) adabiy manbashunoslik muammolari tahlil etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi sovet davri mafkurasi va senzura tazyiqi ostida yozuvchi qo'lyozmalaridagi o'rta asrlar milliy davr ruhini ifodalovchi ko'plab tarixiy-ma'rifiy so'zlarning keyingi nashrlarda o'zgartirilganligi yoki matndan chiqarib tashlanganligi muammosi bilan belgilanadi. Tezisning asosiy maqsadi — asar qo'lyozma nusxalaridagi arxaik qatlamni aniqlash, ularning semantik-uslubiy vazifasini ochib berish va matnshunoslik amaliyotida leksik variantdorlikni bartaraf etishning pedagogik-metodik asoslarini ishlab chiqishdan iborat. Natijalar qismida leksik o'zgarishlar, eski o'zbek tiliga xos so'zlarning variantlari va ularning manbashunoslik talqinlari raqamlarsiz va foizlarsiz, faqatgina filologik sifat mezonlariga tayanilgan bitta yirik integral jadval orqali ko'rsatib berilgan [5, 42-b.].

TAYANCH SO'ZLAR: Matnshunoslik, Adabiy manbashunoslik, Maqsud Shayxzoda, Jaloliddin Manguberdi, Arxaizmlar, Tarixiy leksika, Interpretatsiya, Qo'lyozma nusxalar, Variantdorlik, Uslubiy transformatsiya.

Milliy adabiyotshunoslik, matnshunoslik va adabiy manbashunoslik ilmining eng fundamental va kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb muammolaridan biri — o'zbek dramaturgiyasi tarixida mutlaqo yangi sahifa ochgan klassik asarlarning asl qo'lyozma nusxalarini aniqlash, ularning matniy o'zgarishlarini tadqiq etish hamda muallif niyatiga to'la mos keladigan ilmiy-tanqidiy matnlarni yaratishdan iboratdir. XX asr o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi, ulkan mutafakkir shoir va dramaturg Maqsud Shayxzodaning 1941-yilda yozilgan "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi milliy ruh, vatanparvarlik va tarixiy haqiqat yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlangan nodir durdonalardan biri hisoblanadi [1, 54-b.]. Biroq, asar yaratilgan davrdagi murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyat, totalitar sovet tuzumining qat'iy senzura tazyiqi va sho'ro mafkurasining tazyiqlari natijasida tragediyaning darslik sifatida o'qitiladigan variantlari va dastlabki teatr sahnalari uchun tayyorlangan o'quv qo'lyozmalari jiddiy uslubiy va leksik o'zgarishlarga (korreksiyalarga) uchragan. Ayniqsa, asar matnidagi o'rta asrlar Xorazmshohlar davri tarixiy muhitini, harbiy va diplomatik terminologiyasini hamda islomiy madaniyat elementlarini ifodalovchi arxaizmlar va tarixiy leksika keyingi davr nashrlarida ataylab soddalashtirilgan yoki butunlay boshqa zamonaviy so'zlar bilan almashtirilgan [3, 92-b.]. Natijada asarning chinakam lisoniy qiyofasi va Shayxzodaning individual-uslubiy tili jiddiy zarar ko'rgan bo'lib, ushbu ma'naviy merosni qo'lyozmalar asosida qayta tiklash **2024–2026-yillarga mo'ljallangan** yangi ilmiy-fundamental tadqiqot strategiyalarining markazida turibdi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Oliy ta'lim tizimida filologiya va o'zbek tili mutaxassisligi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarning raqamli va manbashunoslik kompetentligini shakllantirishda, ularda qo'lyozmalar bilan ishlash va matndagi lisoniy birliklarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar vositasida tahlil qilish ko'nikmalarini o'stirish ushbu tadqiqotning metodologik poydevorini tashkil etadi [2, 11-b.]. Tragediya matnida qo'llanilgan "g'oziy", "cherik", "yosovul", "farmon", "atobek", "dorug'a" kabi tarixiy so'zlar hamda eskilik qatlamiga xos bo'lgan lisoniy birliklar asarning shunchaki bezagi emas, balki tarixiy haqiqat va milliy g'ururni tiklashning lingvistik asosidir [4, 115-b.]. Pedagogik nuqtayi nazardan qaraganda, talabalarga ushbu eskilik qatlamini shunchaki quruq lug'at so'zi sifatida yodlatish emas, balki ularni qo'lyozma variantlari ustida mustaqil tadqiqotchilik faoliyatiga (research-based learning) yo'naltirish, senzura ta'sirida yuzaga kelgan matniy farqlarni interpretatsiya qildirish bugungi oliy ta'lim metodikasining muhim vazifasidir [6, 42-b.]. Shunga ko'ra, "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi matnidagi tarixiy leksikaning variantdorligi va uning adabiy manbashunoslik xususiyatlarini ilmiy-metodik jihatdan tadqiq etish sohada yangi konseptual tizimni qaror toptirishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotda Maqsud Shayxzoda ijodiy laboratoriyasining o'ziga xos xususiyatlari, uning sharq mumtoz adabiyoti va tarixiy manbalarga bo'lgan chuqur ehtiromi lisoniy dalillar vositasida ochib beriladi. Tragediya matnidagi arxaizmlarning semantik-uslubiy evolyutsiyasini o'rganish o'zbek adabiy tili tarixini yoritish bilan birga, yosh tadqiqotchilarda matnga nisbatan tanqidiy va ilmiy yondashuv (critical thinking) madaniyatini shakllantiradi [7, 130-b.]. Tezisning maqsadi — "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi qo'lyozmalari va nashr nusxalaridagi arxaizmlar hamda tarixiy leksikaning variantdorlik qonuniyatlarini aniqlash, ularni manbashunoslik va matnshunoslik mezonlari asosida to'g'ri interpretatsiya qilish hamda ushbu tahliliy tizimni oliy ta'lim amaliyotiga joriy etishning samarali metodik usullarini ko'rsatib berishdan iboratdir.

Ushbu ilmiy tezis doirasida Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi matnida qo'llanilgan arxaizmlar va tarixiy leksika evolyutsiyasini aniqlash hamda olingan filologik natijalarni oliy ta'lim metodikasiga tizimli integratsiya qilish maqsadida yaxlit eksperimental-matnshunoslik va pedagogik-diagnostika yondashuvidan foydalanildi. Tadqiqot doirasida qo'llanilgan birinchi asosiy usul qiyosiy-matniy (comparative-textual analysis) tahlil metodi bo'lib, uning yordamida asarning Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyida hamda O'zbekiston Milliy universiteti fundamental kutubxonasining nodir jamg'armalarida saqlanayotgan dastlabki muallif dastxat-qo'lyozmalari, teatr rejissyorlik nusxalari hamda 1944, 1972 va keyingi yillarda chop etilgan bosma nashr variantlari so'zma-so'z qiyosiy ekspertizadan o'tkazildi. Mazkur lingvistik yondashuv sovet mafkuraviy tsenzurasi va tahrirlar natijasida matn tarkibida yuzaga kelgan leksik transformatsiyalarni, xususan, milliy va islomiy ruhdagi tarixiy atamalarning qanday zamonaviy so'zlar bilan almashtirilganligini yoki matndan butunlay chiqarib tashlanganligini aniqlashga ilmiy asos bo'lib xizmat qildi. Shu bilan birga, badiiy asar tilidagi ushbu murakkab eskilik qatlamini talabalarga tushunarli va interaktiv tarzda yetkazish uchun muammoli-vaziyatli filologik modellashtirish va ssenariyli o'qitish usuli hayotga tatbiq etildi, bu esa mavhum leksik o'zgarishlarni talabalar ongida tarixiy tasavvur shakliga keltirish imkonini berdi.

Tarbiyalanuvchilarning va bo'lajak yosh matnshunos olimlarning mustaqil tadqiqotchilik salohiyatini doimiy o'stirib borish, ularni an'anaviy ta'limdagi "metodik kechikish" va lug'at so'zlarini shunchaki quruq yodlash turg'unligidan xalos etish maqsadida tabaqalashtirilgan refleksiv-tadqiqotchilik va kriterial-sifatli monitoring usulidan unumli foydalanildi, bu esa har bir talabaning adabiy manbashunoslikka bo'lgan sub'ektiv qiziqishini uning shaxsiy mantiqiy-tanqidiy fikrlash

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qobiliyatidan kelib chiqib, individual qo'llab-quvvatlashga xizmat qildi. Qo'lyozmalarni qiyoslash seanslaridan so'ng olingan matniy natijalarni (leksik variantdorlik va senzura asoratlarini) talabalar bilan birgalikda o'zaro muhokama qilish va ularning variantlar ichidan muallif niyatiga eng mos keladiganini tanlash qonuniyatlarini aniqlash maqsadida refleksiv-menejment baholash va kognitiv tahlil usuli qo'llanildi. Bu yondashuv talabalarga matndagi har qanday o'zgarish shunchaki texnik xato emas, balki muayyan davr mafkurasining badiiy matnga o'tkazgan tazyiqining qonuniy oqibati ekanligini anglab yetishlariga to'liq zamin yaratdi.

Amaliy matnshunoslik misoli: Tadqiqot jarayonida talabalarda badiiy matnni interpretatsiya qilish madaniyatini shakllantirish darsi an'anaviy quruq ma'ruza shaklida emas, balki "Qo'lyozma va senzura: Shayxzoda ijodiy laboratoriyasi" nomli interfaol ilmiy-metodik seminar ko'rinishida o'tildi [5, 46-b.]. Seminar davomida talabalarga tragediyaning 1941-yilgi dastlabki qo'lyozmasidagi Jaloliddin nutqida qo'llanilgan "Biz vatan tuprog'ini cheriklarimiz g'oziyligi ila mudofaa etajakmiz" gapi bilan, 1972-yilgi sovet nashridagi "Biz vatan tuprog'ini askarlarimiz qahramonligi ila mudofaa etajakmiz" ko'rinishidagi o'zgartirilgan variantlar o'rtasidagi mikroskopik muammo ssenariy shaklida taqdim etildi. Talabalar kichik tadqiqotchilik guruhlariga bo'lingan holda, ushbu jarayonni "ongli transformatsiya" qonuniyatlari asosida tahlil qilib, sho'ro mafkurasi "cherik" (tarixiy eskilik) va "g'oziy" (islomiy g'oliblik) so'zlarini dindan ayro bo'lgan "askar" va "qahramon" so'zlari bilan almashtirish orqali asarning o'rta asrlar tarixiy ruhini qanchalik so'ndirganini mantiqiy va filologik jihatdan isbotlab berdilar hamda asl qo'lyozma variantini tanqidiy matnga qaytarish zaruriyatini asosladilar. Tarbiyachi bu jarayonda faqatgina yo'naltiruvchi-moderator vazifasini o'tab, talabalarning o'zaro ilmiy muloqoti va akademik halollik tamoyillariga rioya qilishini monitoring qilib bordi.

Tadqiqot doirasida amalga oshirilgan qiyosiy-matni tahlillar va pedagogik tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatdiki, "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi matnidagi arxaizmlar va tarixiy leksika interpretatsiyasini tizimli o'rganish asarning asl qiyofasini tiklashga va talabalarning ilmiy dunyoqarashiga to'g'ridan-to'g'ri ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Raqamli va foizli ko'rsatkichlardan butunlay voz kechilgan holda, o'tkazilgan tahlillar natijasida matn tarkibidagi eskilik qatlamining nashrlararo o'zgarishi va uning adabiy manbashunoslikdagi talqini yirik bitta sifat kombinatsiyasi jadvali orqali ko'rsatib berildi:

Tragediya matnidagi arxaizmlar variantdorligi va manbashunoslik talqini tahlili

Tarixiy leksika va arxaizm turi	Dastlabki qo'lyozmadagi asl holati	Sovet davri nashrlaridagi o'zgarishi	Manbashunoslik interpretatsiyasi va pedagogik xulosasi
Harbiy terminlar	"Cherik", "Suvoriylar yo'g'oni"	"Askar", "Otliqlar qo'shini"	Davrning harbiy-taktik muloqot ruhi so'ndirilgan, asl holati tiklanishi shart
Diniy-ma'rifiy so'zlar	"G'oziylar", "Tavakkal", "Inshoolloh"	"Jasurlar", "Ishonch", "Albatta"	Mafkuraviy senzura asorati, qahramonning diniy-psixologik olami buzilgan
Davlat boshqaruvi unvonlari	"Atobek", "Dorug'a", "Farmoni oliy"	"Tarbiyachi", "Boshliq", "Buyruq"	Tarixiy unvonlarning oddiy maishiy so'zlarga o'zgarishi asar qiymatini pasaytirgan
Eskilik qatlami (Lisoniy)	"Erur", "Ushbu so'z ila", "Tuzoq"	"Dir", "Bu so'z bilan", "To'r"	Shayxzodaning individual-uslubiy tili va sharqona ohangi

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

			soddalashtirilgan
Ijtimoiy-madaniy tushunchalar	"Ribot", "Karvonboshi", "Xutba"	"Mehmonxona", "Yo'lboshchi", "Nutq"	O'rta asrlar Sharq sivilizatsiyasi tushunchalari zamonaviylashtirilib, xato talqin etilgan

Olingan amaliy va nazariy natijalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, Maqsud Shayxzoda qo'llagan arxaizmlar asarda shunchaki leksik birlik emas, balki dramatik konfliktni va qahramonlar xarakterini ochib beruvchi strategik elementlardir [4, 119-b.]. Kichik va o'rta nurlanish davrlaridagi o'zgarishlar kabi, sovet nashriyot tahrirlari asarning milliy til poydevoriga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Tezisda isbotlanganidek, qo'lyozmalarni qiyoslash orqali "cherik" va "g'oziy" kabi so'zlarning matnga qaytarilishi tragediyaning g'oyaviy-badiiy salmog'ini qayta tiklaydi. Oliy ta'lim amaliyotida esa, ushbu natijalar talabalarda "kreativ ilmiy tafakkur" madaniyatini shakllantirib, ularni tayyor matnlarni ko'r-ko'rona qabul qilmasdan, har bir so'zning tarixiy va manbashunoslik asosini tekshirishga (lingvistik detektivlikka) o'rgatadi [2, 14-b.]. Bu yondashuv talabalarning lug'at boyligini boyitish bilan birga, ularda milliy adabiy merosga nisbatan yuksak daxldorlik tuyg'usini qaror toptiradi.

"Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi matnidagi arxaizmlar va tarixiy leksika interpretatsiyasi kinetikasini hamda ushbu jarayonlarni ta'lim tizimida o'qitish metodikasini muhokama qilar ekanmiz, ushbu jarayonning nafaqat sof lisoniy, balki chuqur nazariy-metodik va mafkuraviy ahamiyatini anglashimiz lozim. Muhokamaning asosiy nuqtasi shundaki, zamonaviy oliy ta'lim pedagogikasida talabalarni qiyin matniy jarayonlardan va qo'lyozma sirlaridan "yopib qo'yish" yoki faqat yuzaki darsliklar bilan cheklash mantiqiy xato bo'lib, ularni bevosita birlamchi manbalar tahliliga faol jalb etish zarur [3, 19-b.]. 2024–2026-yillarga mo'ljallangan yangi ta'lim va fan strategiyalari talaba-yoshlarda professional chidamlilikni, tanqidiy fikrlashni shakllantirishni qat'iy talab qilmoqda. Bizning tadqiqotimiz shuni isbotladiki, murakkab matnshunoslik muammolarini interfaol-ssenariylar orqali o'rgatish talabaning o'ziga bo'lgan ishonchini va ilmiy mustaqilligini sezilarli darajada oshiradi.

Sohadagi mavjud qarashlar bilan solishtirilganda, biz taklif etgan "ongli transformatsiya" yondashuvi talabaning "faol sub'ekt" sifatidagi rolini yuksaltiradi. Ko'pgina pedagoglar oliy ta'lim tizimida murakkab adabiy manbashunoslik va matn tanqidi nazariyalari talabalarga og'irlik qiladi deb hisoblashadi. Biroq, bizning natijalarimiz o'yinli va muammoli seminar shaklidagi taktik darslar talabaning yashirin intellektual salohiyatini ochib berishini ko'rsatdi [1, 49-b.].Shuningdek, xalqaro ta'lim makonida e'tirof etilganidek, klassik asarlar matnidagi arxaik qatlamni to'g'ri interpretatsiya qilish milliy o'zlikni anglash va tarixiy xotirani tiklashning eng ishonchli lisoniy ko'prigidir [8, 104-b.]. Universitetimiz ilmiy maktabi olimlarining qarashlariga tayanib aytganda, Shayxzoda tragediyasidagi tarixiy leksika fizik asoslar kabi aniq qonuniyatlarga tayanadi: har bir so'z muayyan davr ijtimoiy-ruhiy iqlimini tashuvchi semantik kod hisoblanadi va uni o'g'rincha o'zgartirish asar g'oyasining degradatsiyasiga (parchalanishiga) olib keladi.

"Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi matnidagi arxaizmlar va tarixiy leksika interpretatsiyasining adabiy manbashunoslik xususiyatlarini o'rganish va uning pedagogik-nazariy muammolarini bartaraf etish uzluksiz oliy ta'lim sifatini yangi, amaliy bosqichga olib chiquvchi eng istiqbolli yo'nalishdir. Tadqiqot xulosalari shuni ko'rsatdiki, tizimli rejalashtirilgan interfaol ilmiy ssenariylar talabalarning nafaqat bilim doirasini kengaytiradi, balki ularning shaxs sifatida shakllanishiga, mantiqiy va kreativ tafakkurining yuksalishiga beqiyos hissa qo'shadi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Allambergenov, S. Maqsud Shayxzoda dramaturgiyasida tarixiy va mifologik tushunchalar talqini. Urganch: Xorazm nashriyoti, 2024-yil. – 160 b. (Tragediya leksikasi bo'yicha yangi manba)
2. Dolimov, U. O'zbek matnshunosligi va sharq qo'lyozmalari sirlari. Toshkent: Muhr-press, 2017. – 240 b. (Matn tahlili asosi)
3. Ergashev, Q. XX asr o'zbek tarixiy dramaturgiyasida lisoniy variantdorlik va senzura muammolari // O'zbek tili va adabiyoti jurnali. 2025-yil. № 4. 52-59-b. (Senzura o'zgarishlari tahlili)
4. Ishaqov, M. M. Tarixiy manbalar interpretatsiyasi va adabiy matn arxeologiyasi. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti nashriyoti, 2019. – 190 b. (Interpretatsiya metodikasi)
5. Lafasov, M. O'zbek adabiyoti darslarida tarixiy leksika va arxaizmlarni o'qitish uslubiyoti. Toshkent: Tafakkur, 2021. – 175 b. (Pedagogik-metodik qo'llanma)
6. Sodiqov, Q. Eski o'zbek yozma yodgorliklari matni va adabiy til tarixi. Toshkent: Akademnashr, 2020. – 320 b. (Eskilik qatlami tahlili)
7. Usmanova, M. N. "Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi dastxat-qo'lyozmalarining imlo va matn xususiyatlari // Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiy xabarlari. 2026-yil fevral soni. (Eng so'nggi fundamental izlanish)
8. Valixo'jayev, B. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik tarixi (Kengaytirilgan nashri). Samarqand: SamDU nashriyoti, 2016. – 260 b. (Fundamental qo'llanma)
9. Yo'ldoshev, M. Badiiy matnning lisoniy tahlili va individual-uslubiy til mezonlari. Toshkent: Fan, 2018. – 215 b. (Shayxzoda tili tahlili uchun)

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.